

Η προσωποποίηση ασθενειών

Φόβος, πανικός και αντιμετώπισή τους

Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη

Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της
Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

*«το δαιμόνιον του φόβου, είχαν εύρει επτά άλλα δαιμόνια
πονηρότερα εαυτού και είχαν λάβει κατοχήν
επί του πνεύματος των ανθρώπων»*
(Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Βαρδιάνος στα Σπόρκα»)

Στον λαϊκό παροιμιακό λόγο, στη λαϊκή εθιμολογία, στις αντιλήψεις και δοξασίες των απλών ανθρώπων ο φόβος και οι σχετικές έννοιες κατέχουν εντυπωσιακή θέση. Η αφοβία και περαιτέρω η γενναιότητα και η τόλμη αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα των ολίγων, των ξεχωριστών (ήρωες, υπερφυσικά όντα, άνδρες κυρίως, αλλά και γυναίκες), ενώ ο φόβος και συνακόλουθα ο πανικός, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των περισσοτέρων, κυρίως των αδυνάτων και απροστάτευτων. Είναι ωστόσο κοινά αποδεκτό ότι «ο φόβος φυλάει τα έρημα» σε πρακτικό και θεωρητικό επίπεδο. Απότοκος του φόβου η δειλία θεωρείται γνώρισμα αδύναμου ψυχικά ανθρώπου.¹ Εκεί όπου ο φόβος δεν διακρίνει δυνατούς και αδυνάτους, γενναίους και δειλούς είναι στην περίπτωση ασθένειας και μάλιστα μεταδοτικής, τόσο ως ενδεχόμενο αντιμετώπισέως της, όταν έχει ήδη ενσκήψει, όσο και για να κρατηθεί μακριά από συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες ανθρώπων. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις θανατηφόρων ασθενειών με χαρακτήρα επιδημίας (πανώλης, χολέρα, ευλογιά, οστρακιά κ.ά. προσωποποιημένες ως δυσείδεις γυναικείες μορφές) αλλά και σε κρίσιμες για την υγεία διαβατήριες στιγμές του κύκλου της ζωής, όπως η εγκυμοσύνη, η γέννηση, η λοχεία, ο φόβος με ποικίλες μορφές και ένταση είναι το υπόβαθρο πάνω στο οποίο αναπτύσσονται προλήψεις, δεισιδαιμονίες, μαγικές και μαγικοθρησκευτικές δοξασίες και ενέργειες.

Η υγεία, σωματική και ψυχική, υπήρξε πάντοτε το μεγάλο αγαθό, που επιζητούσε ο άνθρωπος από την εισόδό του στη ζωή μέχρι το θάνατό του. Για την αντιμετώπιση των ασθενειών, που θεωρούνται ως επιδράσεις φυσικών αλλά και υπερφυσικών δυνάμεων, αναπτύχθηκε ένα εμπειρικό σύστημα, που περιλαμβάνει φυσικά-πρακτικά και μαγικά μέσα και τρόπους θεραπείας. Η παρατήρηση στους ανθρώπους, στα ζώα και στη φύση βοήθησε στην πειραματική χρησιμοποίηση βοτάνων, αφεψημάτων, χυμών στο ανθρώπινο σώμα για τη θεραπεία και την επούλωση τραυμάτων ή την εξάλειψη νόσων. Όπου οι πρακτικοί τρόποι δεν είχαν εμφανές αποτέλεσμα η επίκληση των υπερφυσικών δυνάμεων θεών ή δαιμόνων θεωρήθηκε ικανή να φέρει το αποτέλεσμα αυτό. Συχνά ο ασθενής υποβάλλεται σε μαγική θεραπευτική και τελετουργική αγωγή ή εγκαταλείπεται σε ιερό χώρο με την ελπίδα να θεραπευτεί από το δαιμονικό κακό πνεύμα που τον κατέχει και νοσεύει. Είναι συνηθισμένο γεγονός να αποδίδεται η ασθένεια σε υπερφυσική ή αστρική αιτία, όπως θέλημα ή τιμωρία του θεού ή και δοκιμασία πιστού, τιμωρία αγίου, δια-

βολική ενέργεια ή δαιμονική πείραξη (νεράιδες, ξωτικά κ.λπ.), μάγια, βασκανία, καιρικές και, τέλος, αστρικές επιδράσεις. Για παράδειγμα, η επιληψία αποδίδεται γενικά σε επίδραση της σελήνης (σεληνιασμός) ή σε δαιμονική πείραξη.² Αλλά και πυρετικοί σπασμοί, από τους οποίους προσβάλλονται συνήθως τα βρέφη, εκλαμβάνονται ως επιληψία, ενώ οι συχνές λαρυγγίτιδες αποδίδονται σε γελλούδες,³ αερικά κ.ά. δαιμονικά όντα. Οι Κύπριοι χωρικοί πιστεύουν ότι ο πυρετικός σπασμός συμβαίνει, επειδή «πουκάτω 'που το μαξιλάρι του μωρού στο έδαφος υπάρχουν κάρβουνα αναμμένα, τα οποία πρέπει, αφού σκάψουν γρήγορα, να εύρουν και να σβήσουν, διά να σβήση η ασθένεια και να απαλλαγί το παιδί».

Η αρρώστια ανάγεται, λοιπόν, σε ισχυρή δύναμη με κοινωνικές, αλλά και κοσμικές (του σύμπαντος) σχέσεις. Οι άνθρωποι δεν είναι απλώς φορείς μικροβίων αλλά άτομα που μπορούν να προκαλέσουν την ίδια την ασθένεια. Οι ανθρώπινες διαθέσεις επιδρούν με τέτοια δύναμη που μπορούν να προκαλέσουν ακόμη και το θάνατο στους άλλους. Η βασκανία

1. Τάματα στην Παναγία, Γαστούνη Ηλείας (φωτ. Αικατερίνη Καμηλάκη).

κατέχει κυρίαρχο ρόλο στην αιτιολογία της ασθένειας. Οι μάγοι, οι γητευτές, τα ξόρκια με τη δύναμη εξουσίας που διαθέτουν πάνω στον κόσμο των δαιμόνων μπορούν να εξουθενώσουν την ανθρώπινη ύπαρξη. Έτσι για την καταπολέμηση της ασθένειας πρέπει να συμβάλουν τα ουράνια σώματα, το χώμα, ο άνεμος, η θάλασσα. Ιδιαίτερα οι ψυχικές ασθένειες θεραπεύονται με τη συνδρομή της μαγείας, προσευχών και επωδών, όπου επιστρατεύεται η δύναμη του λόγου για την αποπομπή της νόσου προς τη θάλασσα, τα απάτητα όρη (*αποδιοπομπαίος τράγος, φαρμακοί, καθάρματα*) και την παραμονή τη νύχτα σε χώρους ιερούς (εγκοίμηση), ναούς αγίων οι οποίοι θεωρούνται ιατροί τέτοιων νοσημάτων.

Στο χώρο της Θεσσαλίας και αλλού, ο άγιος Αντώνιος θεωρείται ότι θεραπεύει τους τρελούς, οι οποίοι δένονταν με αλυσίδα στο προαύλιο ή το νάρθηκα του ναού του και παρέμεναν εκεί μέχρι να συνέλθουν. Στην Κύπρο θεωρούν πως θεραπεύουν την υστερία δίδοντας «προς κατάποσιν καρδίαν

περιστεριού, κατά προτίμησιν μαύρου, προσφάτως σφαγέντος. Η καρδία αιμόφυρτος πρέπει να καταποθή αμάσητος». Στην περιοχή της Σινώπης «στον άη Παυτελέο έβγαине από μέσα από τους βράχους νερό, αγίασμα. Όσοι έπασχαν από ψύχο, λούζονταν εκεί και γίνονταν καλά». Αλλού «οι προσερχόμενοι εις το αγίασμα συνήθιζαν να θυσιάζουν ένα πετεινό ή ένα πρόβατο, πριν πίνουν ή λουσθούν εις το αγίασμα [...] Εις το αγίασμα άφηναν κάτι από πάνω τους (τρίχες της κεφαλής τους, μία φουρκέτα, ένα κομμάτι πανί, μια κλωστή)». Στο Γουρνάκι των Βεντζιών, «άμα κανείς αρρωστήσει, ξεκινάει από το σπίτι του, πριν φέξη, και χωρίς να κρίνη (ομιλήσει) καθόλου, πηγαίνει εις το Ανεμονέρι (εις μίαν όχθην του Αλιάκμονος απέναντι της εκκλησίας της Αγ. Κυριακής), παίρνει νερό, βρέχει το μέρος όπου πονεί και πίνει λιγάκι. Εντός της πηγής ρίπτει νομίσματα, κουτάλι κ.ά.». Στην Κύπρο με το νερό «των 12 Ευαγγελίων» πιστεύουν ότι θεραπεύεται η ημικρανία, ενώ το νερό της Πρωταπριλιάς θεωρείται φάρμακο κατά πυρετών. Τα απόμυρα, δηλαδή τα υπολείμματα μύρων, το νερό ή το λάδι της καντήλας και το απόκαυμα του φιτιλιού, το απομύρισμα ή συνάλειμμα (βαμβάκι με το οποίο σπογγίζουν εικόνα αγίου), τα απονιψίδια (νερό από το πλύσιμο των χεριών του ιερέα μετά την τέλεση ιερουργίας) χρησιμοποιούνταν ως παυσίπονα. Σε περιπτώσεις εξάλλου λοιμού «ο δεσπότης έβγαζε πανταχούσα να νηστεύουν όλοι οι χριστιανοί κι από λά-

δι μια βδομάδα κι ύστερα να πλυθούν και να καθαριστούν και να κάνουν λιτανεία».

Ιδιαίτερα συνηθισμένο είναι το ζώσιμο ναού ή εικόνας με μονομερίτικο κερώνημα σε περίπτωση ασθένειας ατομικής ή επιδημικής. Π.χ. στην Κρήτη «κόβουν φιτίλια, χύνουν κεριά και τα πάνε εις τον Άγιο». Στον Μαραθόκαμπο Σάμου, «σαν έρτ' βλουϊά, χουλέρα, λοιμική [...] σ' μαίν' νι οι καμπάνες, μαζώνιτι ου κόσμους κι κ' βαλάει κιριά σπ'τίσια. Τα δένουνε κι κάνουμι ένα μακρύ σα σκ' νί κι ζώνουμι τ' ν ικκλησά, θυμιάζουμι, ν' στεύουμι, κάνουμι παράκλησ' κι φεύγ' του κακό». Στην Κορώνη, όποιος πάσχει από θέρμη (ελονοσία) «μετράει μια κλωνά με τον άγιο Γιάννη, όσο δηλ. είναι το εικόνισμα του τέμπλου, και τη ζώνει στη μέση του. Κοιμάται με δαύτηνε δυο-τρεις βραδιές κ' ύστερα τήνε χύνει κερί και την ανάβει στη χάρη του και καίγεται η αρρώστια». Και ευχή: «Αφέντη μ', Αηγιώργη μου, κάνε να γίνη καλά το παιδί μου και να σε ζώσω!» (Αράχοβα).

Βεβαίως το ασήμωμα εικόνων, η προσφορά ομοιωμάτων παιδιών, ιαθέντων μελών ανθρώπινου σώματος (ασημόπαιδα, τάματα, εικ. 1) ή και πασχόντων ζώων, το τάξιμο κεριού, ελαίου, ζώων αποτελούν και σήμερα συνήθη πρακτική των πιστών. Π.χ. «Τάζω σου, Παναγία μου, οκάδες το λιβάνι!» εύχεται η μητέρα, για να γίνει καλά το παιδί της. Κατόπιν ζυγίζει το παιδί και όσο είναι το βάρος του, τόσες οκάδες λιβάνι προσφέρει στην εκκλησία ή τάζει λαμπάδα ισομήκη, όσο δηλαδή είναι το ανάστημα του παιδιού της. Στη Ρόδο, η μητέρα οδηγεί το άρρωστο παιδί της σε εξοχικό μοναστήρι, κόβει λίγες τρίχες από τα μαλλιά του και με κεριό τις αναρτά στην εικόνα του Αγίου. Αλλού τυλίγουν το κεφάλι του μ' ένα πανί που μετά το δένουν ή το καρφώνουν στο δέντρο, όπου καρφώνουν ή κρεμούν και κομμάτια από το φόρεμα του αρρώστου» (εικ. 2). Το «σκλάβωμα» και το «καλογέρωμα» εξακολουθεί να γίνεται σε περιπτώσεις ασθενείας. Στη Σπάρτη, «άμα είναι κανείς άρρωστος ή μαγεμένος, τον τάζουν σε κάποιον άγιο να τον καλογερέψουν. Του βάζουν δηλ. μαύρα ρούχα, παπούτσια, πουκαμισάκι, όλα, όλα κατάμαυρα και τα φορεί, όσον καιρό τάξουνε, ένα, δύο, τρία χρόνια. Όσον καιρό τα φορούν, δεν τους λένε τ' όνομά τους, τους λένε καλογέρους, αν είναι αγόρια, και καλόγριες, αν είναι κορίτσια. Άμα περάση ο καιρός, πάνε στην εκκλησία και τους ξεκαλογερεύουν. Βγάζουν τα μαύρα και τ' αφήνουν στην εκκλησία και τους φορούν κατόπιν όλο άσπρα». Στα Επτάνησα «τους ρα-

2. Ράκη σε μουριά, δίπλα στο αγίασμα της Ζωοδόχου Πηγής στην Προσοτσάνη Δράμας, τα οποία έχουν κρεμάσει ασθενείς για ίαση τους (φωτ. Γ.Ν. Αικατερινίδης, 1998).

σοφορούν πάνω στο λείψανο του αγίου Σπυρίδωνα». Στην Καστοριά, κορίτσια «κάθονται τη νύχτα και ζυμώνουν ακοίμητη λειτουργιά (πρόσφορο) μέσα στην εκκλησία. Όλη νύχτα δεν κοιμούνται. Το ζυμώνουν το πρόσφορο, γίνεται, ψήνεται, και μόλις ψηθή, φωνάζουν τον παπά να λειτουργήσει. Αυτό γίνεται για υγεία, σε ανάγκη μεγάλη. Συνενοούνται οι οικογένειες. Ως τώρα γίνεται». Στην Κορώνη γίνεται επίσης σε περίπτωση επιδημίας «μονοημερίτικη λειτουργιά».

Παράλληλα με τις θρησκευτικές τελετουργίες χρησιμοποιούνταν συχνότατα επωδές και εξορκισμοί για την απομάκρυνση των ασθενειών. Π.χ. «Φεύγα, ρουσούμπελη, σε κυνηγά η φωτιά, το στουρνάρι κι ο πυριόβολος!».

Η δημόδης θεραπευτική, λοιπόν, αποτελεί ένα ιδιόμορφο σύστημα αντιλήψεων, εμπειρικών γνώσεων και εφαρμογών, που παραλλάσσουν από περιοχή σε περιοχή. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές και ειδικότερα, όταν πρόκειται για μεγάλες λοιμικές ασθένειες που διαδίδονταν εύκολα, οι τρόποι αντιμετώπισης ήταν κοινοί και επιστρατεύονταν πρακτική θεραπευτική, θεουργία και μαγεία.

Μοίρες

Το γεγονός ότι πέραν της κληρονομικότητας, για την οποία ελάχιστα γνωρίζουν στην παραδοσιακή κοινωνία, οι βάσεις της υγείας τοποθετούνται κατά την ενδομήτρια ζωή, η έγκυος και το περιβάλλον της, μάλλον από φόβο και λιγότερο από γνώση, λαμβάνουν μέτρα προστασίας της ίδιας και του εμβρύου. Για παράδειγμα από φόβο η έγκυος και η λεχώνα απέφευγαν την οποιαδήποτε επαφή με νεκρό (παρουσία σε κηδεία), την κατανάλωση ορισμένων τροφών ή την κυκλοφορία εκτός του σπιτιού μετά την δύση του ήλιου κ.ά. Επίσης, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του λαού, στο κύτταρο του ανθρώπου καταγράφονται από το πρώτο τρίμηνο της ζωής του, από τις Μοίρες,⁴ οι προοπτικές εξέλιξης της υγείας του νέου ατόμου.⁵ Η αγωνία της λεχώνας για την υγεία του νεογνού την κρατάει, παρά την εξάντληση από τον τοκετό, σε εγρήγορση, η οποία διακόπτεται από διαλείμματα ύπνου (λαγοκοίμισμα). Ευρισκόμενες μεταξύ ύπνου και εγρήγορσης «πολλές [λεχώνες] τις βλέπουνε, αλλά εκείνα τα χρόνια όχι τώρα, [να] έρχονται κάθε βράδυ, τρεις βραδιές στη σειρά. Κάτι παλιές ακούγανε τι λέγανε οι Μοίρες, αλλά στις δυο χιλιάδες γυναίκες, μια να τις ακούσει».⁶ Επειδή ωστόσο για τις περισσότερες, ταλαιπωρημένες από τον τοκετό, λεχώνες το μέλλον του παιδιού ήταν ανεξιχνίαστο, θεωρούνταν απαραίτητο, για λόγους προληπτικούς, το κάλοπιασμα των Μοιρών, το οποίο μπορούσε να εξασφαλισθεί με την καλύτερη δυνατή υποδοχή τους στο χώρο, στον οποίο βρίσκονταν η λεχώνα και το νεογέννητο. Η κρισιμότητα εξάλλου των πρώτων ημερών για την υγεία και την εν γένει εξέλιξη του νεογνού απαιτεί την άγρυπνη και διαρκή παρουσία της μητέρας ή της γιαγιάς δίπλα του, η οποία καταγράφει κάθε του κίνηση και προσπαθεί να την ερμηνεύσει: «Θα δει ότι το παιδί γιλάει ή κλαίει ή κάν' μορφασμούς».⁷

3. Λαϊκή φορητή εικόνα του αγίου Χαράλαμπος με την πανώλη στα πόδια του (φωτ. Γ.Ν. Αικατερινίδης).

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, «Το βράδυ της τρίτης ημέρας έρχονται οι τρεις μοίρες για να μοιρώσουν το παιδί. Οι μοίρες ή τύχες κανονίζουν γενικά τη ζωή του βρέφους, πόσο θα ζήσει και πώς κ.λπ. Η κάθε μια λέγει τη γνώμη της, αλλά η τρίτη μοίρα κόβει τα “παζάρια”, δηλαδή ισχύει περισσότερο η γνώμη της. Για να καλοπιάσουν τις μοίρες βάζουν στην κούνια του βρέφους χρυσαφικά, λίρες, φλουριά, βιβλία, ψαλίδια, κ.λπ.»⁸ Οι Μοίρες είναι τρεις. Η μία γράφει, η άλλη γνέθει και η άλλη κόβει.⁹ Στην Πλαγιά Λέσβου «την τρίτη νύχτα μετά τη γέννα γίνεται το γράψιμο της Μοίρας. Γι’ αυτό πάνω σε στρωμένο τραπέζι βάζουν δίσκο που περιέχει γλυκίσματα, πιστό κι ό,τι άλλο χρειάζεται για να κεραστούν οι μοίρες να ευχαριστηθούν και να το καλομοιράσουν. Η απόφασή των είναι αμετάκλητη. Έτσι το ‘θελε η μοίρα και το ριζικό, αν του γράφει να πνιγεί, και στου βοδιού το ζάλο πνίγεται, **ό,τι γράφει δεν ξεγράφει**».¹⁰ Η βαθιά πεποίθηση ότι τις τρεις πρώτες ημέρες της ζωής καθορίζονται οι βάσεις για τη σωματική, πνευματική και ψυχική εξέλιξη του νεογνού και ο φόβος μήπως προκαλέσουν τη δυσαρέσκεια υπερφυσικών και

άλλων δυνάμεων εις βάρος του υπαγορεύουν μια σειρά από ενέργειες με πρακτικό, προστατευτικό χαρακτήρα, όπως αυτές που ήδη ως παράδειγμα αναφέρθηκαν.

Το φοβερό πρόσωπο της ασθένειας

Οι ασθένειες με ευρεία διάδοση, όπως η ευλογιά,¹¹ η χολέρα και η πανώλης, προσωποποιούνταν ως γυναίκες που έσπερναν το θάνατο και την ερήμωση¹² και η αναφορά τους και μόνο προκαλούσε φόβο και συλλογικά πανικό. Σύμφωνα με τις ευρύτατα διαδομένες παραδόσεις, «η μία απ’ αυτές κρατεί ένα μεγάλο κατάστιχο. Η άλλη ένα ψαλίδι κοφτερό και η τρίτη ένα σάρωμα. Μπαίνουν μαζί στα σπίτια που έχουν να πάρουν ανθρώπους. Η πρώτη γράφει στο χαρτί της κείνους που θα πάρουν, η δεύτερη τους λαβώνει με το ψαλίδι, και η τρίτη τους σαρώνει».¹³

Η ευλογιά ή βλογιά, μονοβλογιά, μελιτάτη, ή γλυκισμένη έχει αδερφές την οστρακιά και τον κεχρίτη ή την πανούκλα και τη χολέρα, τα μεγάλα θανατικά, με τα οποία γυρίζει χώρες και χωριά. Αλλά και χωριστά η βλογιά, όπως και οι αδερφές της, παρουσιάζεται όχι ως μία μόνη γυναίκα αλλά ως τριάδα γυναικών με άσπρα ή μαύρα φορέματα και από εκεί προκύπτουν οι εκφράσεις πανικού: «περπατούν οι βλογιές», «ήρθαν οι πανούκλες», «οι χολέρες» κ.λπ. Όπως και οι Μοίρες, είναι συνήθως φόβητρα, «τρεις γριές με μεγάλα δόντια, και περβατούν πάντα μαζί κουκλωμένες»¹⁴ ή «τρεις αδερφάδες που κατοικούν στην άκρη του κόσμου».¹⁵

Η ευλογιά υπήρξε μία από τις πιο φοβερές παραδοσιακές αρρώστιες. Δεν είναι βέβαιο ότι υπήρχε κατά την αρχαιότητα. Ενδεχομένως εμφανίζεται από τον 11ο και 12ο αιώνα. Μεταδίδεται εύκολα και γι’ αυτό η εμφάνισή της για ολόκληρους αιώνες προξενούσε πανικό. Στον ελληνικό χώρο οι θάνατοι από ευλογιά ήταν πολλοί. Αρκούσε ένας μολυσμένος για να μολύνει όλο το χωριό. Γι’ αυτό, όταν κάποιος εμφανίζε συμπτώματα, τον έδιωχναν από τον οικισμό. Έδεναν τα χέρια των ασθενών για να μην ξύνονται ώστε να μη μείνουν σημάδια. *Βλογιοκομμένος* είναι ο σημαδεμένος από τα έλκη της ευλογιάς και συνεκδοχικά ο άσχημος. «Η βλογιά είναι γυναίκα ασπρουφόρα, που της αρέσουν τα γλυκά και τα μαλακά. Γι’ αυτό δεν πατούν μπαμπάκι στα σακκιά, γιατί η βλογιά που τσ’ αρέσουν τα μαλακά μπουρεί νά ‘νι μέσα στα μπαμπάκια, κι αν πατηθή, θυμών’ πουλύ, κι οι αρρώστ’ γίνονται χειρότερα. Ούτε τα σκουτιά είνι καλό να ζιυματίζουν ή να κουπανίζουν, γιατί η βλογιά θυμών’. Ούτε τα γουρούνια, ούτε τα πρόβατά τους σφάζουν όταν είναι βλογιά. Κι τα σκυλιά, τα ‘χουν δεμένα κι δεν τ’ αφήνουν απουλυτά, γιατί αυτά βλέπουν τη βλογιά κι αλυχτούν, κι αυτό τη θυμώνει παραπουλύ. Μόνον βάνουν στις πόρτις του σπιτιών σαν είνι βλογιά αγγειά και μέλι, για να βρη αν έρθη κι να τα φάγη να φχαριστηθή κι να περάση γλήγουρα» (μαρτυρία από τα Λακκοβίκια Μακεδονίας). Στη Σιγή Βιθυνίας, της Αγίας Βαρβάρας, προστάτριας των παιδιών από την ευλογιά, όταν ήταν επιδημία και ιδιαίτερα όσοι είχαν μικρά παιδιά

«έκαναν μελόπιττα για χάρη της αγίας Βαρβάρας, για να μη βγάλουν τα παιδιά την ευλογία κι αν τη βγάλουν να τη βγάλουν γλυκειά. Κι όταν μιλούν για ευλογία δε λένε τ' όνομά της, παρά λένε: η... μέλι, γάλα στ' αχείλι της. Κι αν το πουν λένε η ευλογημένη, μέλι γάλα στ' αχείλι της... Στον καιρό που είναι η ευλογημένη επιδημία μοιράζουν όλο γλυκά και στο σπίτι που έχουν άρρωστο δεν τηγανίζουν, δεν ψήνουν κρέας παρά όλο βραστά φαγιά».¹⁶

Σύμφωνα με μαρτυρία από την Αθήνα, «το 1882, που ήταν βλογιά, ένας αμαξηλάτης περνούσε τα μεσάνυχτα από την οδό Αθηνάς. Εκεί κοντά που είναι χωσμένο το εκκλησάκι της αγιά Μαύρας τον εσταμάτησε μια γυναίκα μαυροφόρα και του είπε να τραβήξει στο φανάρι του Διογένους. Όταν έφτασαν είδε πως στο αμάξι δεν ήταν μια μόνο γυναίκα, αλλά τρεις, μαυροφόρες, και από τον τρόμο του μόλις κατέβηκαν εχτύπησε τ' άλογα κι έφυγε χωρίς να γυρέψει το αγώγι του. Την άλλη μέρα ακούστηκε βλογιά στην Πλάκα, γύρω στα σπίτια που κατέβηκαν οι μαυροφόρες. Άλλοι είδαν τότε τις βλογιές νύχτα στη Σπηλιά του γέρου, παρακάτω από το Αστεροσκοπείο. Μια γριά είδε τον ίδιο καιρό σ' εκείνο το μέρος δυο γυναίκες ασπροφόρες, όχι μαυροφόρες, και συζητούσαν αναμεταξύ τους ποιο δρόμο να πάρουν, και ύστερα ετραύηξαν κατά την Κασσιδα. Εσυμπέρανε πως θα ήταν η Βλογιά και η Χολέρα, γιατί δεν πέρασαν πολλές ημέρες κι ακούστηκε βλογιά, σ' εκείνη τη συνοικία. Και άλλες γυναίκες είδαν τότες άλλες μια, άλλες τρεις μαυροφόρες γυναίκες».¹⁷

Η πανώλη, *πανούκλα*, *πανώγλα*, *σκορδούλα*, *ευλογημένη* (λοιμός, θανατικό) είναι «πυρετώδης, εξανθηματική, κολλητική, οξυτάτη, κακοθεστάτη, χαρακτήρος φλεγμονοδυναμικοδηκτικού αρρωστία, ήτις γεννάται από κύριον μίasma και προσβάλλει μόνον τον ανθρώπινον οργανισμόν». Κατά τη λαϊκή αντίληψη, στις αρχές του 19ου αιώνα, η πανώλης θεωρούνταν ότι ήταν «σκουλήκια και αόρατα ζώφια που πετούν στην ατμόσφαιρα και έχουν μια οσμή χαρακτηριστική» και ακόμη «μαύρη γυναίκα, που έρχεται μέσα στη νύχτα να διαλέξει το θύμα της».¹⁸ Επιδημική ασθένεια, επανέρχεται συχνά στον ίδιο τόπο, όταν οι συνθήκες το επιτρέπουν. Η «μαύρη πανώγλα», όπως γράφει χαρακτηριστικά η Ευαγγελία Φραγκάκη «εξεκαμπάκισε πολιτείες και χωριά κι εξεκλήρισε οικογένειες. Οι Κρητικοί την φαντάζονται σα μια γριά μαυροφορεμένη και ξεδοντιασμένη, που ξαίνει μαλλιά».¹⁹ Την «ζυγώνουν» (την πλησιάζουν) μόνον οι άγιοι και προ πάντων ο άγιος Χαράλαμπος. Πολλές φορές όμως ξεγελάει και τους αγίους. Στο χωριό Αξός «έμειναν μόνο δυο βοσκοί. Επήραν τότε μερικούς γερούς άντρες από τα γύρο χωριά και πήγαν να στήσουν καρτέρι της πανούκλας για να την πιάσουν. Εκεί που τρώγανε τη νύχτα επήγε η πανούκλα κι έρριξε το λύχνο μέσα στη μουργούτα πού 'χαν το χόντρο, κι ετρώγανε. Τους έπιασε φόβος κι αντί να χυμήξουν να πιάσουν την πανώλη τρεμούλιασαν κι άρχισαν να κλαίνε ασταμάτητα κι έσκασαν από το κλάμα». Ακόμη κάποιες γυναίκες έπλεναν στο ποτάμι κι είχαν απλώσει τα ρούχα σ' ένα τοιχά-

κι να στεγνώσουν, και «πάει η πανούκλα τσι πιάνει και τα ρούχα ως ήταν απλωμένα ετσά μείνανε κι ετσά 'ν' ακόμη». Για να μην πλησιάζει η πανώγλα αλλά και η ευλογία κάνουν την «κεροδεσία» (περισχοινισμός).

Ο άγιος Χαράλαμπος θεωρείται προστάτης και θεραπευτής από λοιμικές αρρώστιες, ιδιαίτερα από την πανώλη, δαιμονική μορφή, και εικονίζεται να την καταπατεί (εικ. 3, 4). Σημειώνεται στην υμνογραφία του, ότι «της πανώλους λοιμικής απαλλαπτόμεθα νόσου», αλλά και στο συναξάρι του αναφέρεται ότι σε κάποιον οπτασιασμό, κατά το μαρτύριό του, ζήτησε ο ίδιος από τον Χριστό να του δώσει τη χάρη «εις όποιον τόπον ευρεθή κομμάτι από το λείψανόν του και εις όποιαν χώραν τον εορτάζουν, να μη γένη ποσώς πείνα, ούτε πανούκλα, να θανατώνει τους ανθρώπους».²⁰ Η λατρεία του αγίου Χαράλαμπος είναι πολύ διαδεδομένη στον ελληνικό χώρο, με πολλές εκκλησίες στο όνομά του, οι οποίες χτίστηκαν ύστερα από επιδημίες πανούκλας ή και χολέρας, ασθένειες που σκορπούσαν τον θάνατο.²¹

Στη Θεσσαλία προστάτης από την πανώλη θεωρείται ο άγιος Βησσαρίων,²² ο οποίος κατά το συναξάριό του «πολλάκις εφάνη διώκων την δυσώνυμον πανούκλαν, φανείσαν με αλλοκότους μορφάς», αλλά και ο άγιος Σεραφεΐμ, επίσκοπος Φαναριοφερσάλων, ο οποίος επίσης εμφανίζεται καταπατών την πανώλη. Την Κέρκυρα από την πανώλη προστατεύει ο άγιος Σπυρίδων. Όταν ήταν η πανούκλα στην Κέρκυρα «στα 1815 και δεκάξη, εφάνη μια φορά στον αέρα ένας καλογεράκος με τη σκούφια του να κυνηγά ένα θηρίο και να το χτυπά μ' ένα μεγάλο σταυρό. Ο καλογεράκος ήταν ο άγιος Σπυρίδωνας και το θηρίο η Πανούκλα. Ήταν σαν λιοντάρι και μαϊμού μαζί, κι είχε φτερά σαν της νυχτερίδας. Στον Κάπο Σίδερο την ανάγκασε ο άγιος, χτυπώντας την με το σταυρό, να κάμει σταυρό στο βράχο και να ορκισθή να μην ξαναπατήση στην Κέρκυρα. Και ο σταυρός είναι τος ακόμη. Στη Δύση αντίστοιχος άγιος είναι ο άγιος Ρόκκος. Προστατεύει από την Πανώλη και κάνουν λιτανείες με το άγαλμά του, σε κάθε επιδημία. Γιορτάζει στις 16 Αυγούστου».²³

Αυτές τις ασθένειες, ξωτικά, γελλούδες, λάμιες, αποτρόπαιες και φοβερές γυναικείες μορφές τις εξιλέωναν με ευφημίες, δηλαδή καλά λόγια και «μειλίγματα»,²⁴ γλυκίσματα κ.λπ. Οι ένοικοι του σπιτιού που είχε άρρωστο π.χ. από ευλογία «έπρεπε να την ευλογούν, να την περιποιούνται και να την φιλεύουν, επειδή της αρέσουν τα γλυκά και τα μαλακά. Έπρεπε να αποφεύγουν κάθε τι που μπορεί να προκαλέσει την οργή της, όπως είναι η ακαθαρσία και η ακαταστασία στο δωμάτιο του αρρώστου, το γνέσιμο και οι άλλες δουλειές των γυναικών, που μπορούν να την ενοχλήσουν την ίδια ή τα παιδιά της, το γαύγισμα των σκύλων, το σφύριγμα και τα τραγούδια την νύκτα». Αλλά και για την ιλαρά ίσχυε το ίδιο. «Οι άνθρωποι του σπιτιού και οι επισκέπτες μιλούσαν σιγά, γιατί αν μιλήσουν δυνατά μπορεί να δυσανεστηθεί η ιλαρά²⁵ και να πιάσει βαριά τον άρρωστο. Μόλις εκδηλωνόταν η ιλαρά, έφερναν τον παπά και έκανε αγιασμό στο σπίτι, «για να

είναι ευλογημένη η στιγμή που ήρθε». Στη Λακωνία «τον άρρωστο από ιλαρά ή γλυκισμένη, τον έβαζαν σε κρεβάτι με κάτασπρα σεντόνια. Ούτε ο άρρωστος, ούτε η οικογένειά του έκανε να φάνε κρέας, ψάρι ή τηγανητό φαγητό. Δεν έβαζαν μπουγάδα. Στο σπίτι δεν έμπαινε γυναίκα έγκυος ή ασαράντιστη. Δεν βλαστημούσαν. Μετά το ηλιοβασίλεμα δεν άνοιγαν την πόρτα σε κανένα. Στον άρρωστο ή στην άρρωστη έβαζαν χρυσαφικά (δακτυλίδια, βραχιόλια, σταυρούς, χρυσόκουμπα, ρολόι και άλλα), ώστε όταν έρθη η ιλαρά να τον βρει όμορφο και να μην τον πιάσει πολύ. Η μητέρα του αρρώστου πηγαίνει στα εικονίσματα, σταυροκοπιέται και λέει: “Καλώς ήρθες, καλώς ήρθες, καλώς ήρθες, ιλαρά μου. Να είσαι χρυσή κι ευλογημένη, Με το καλό να φύγης απ’ το σπίτι μας”. Αν έχουν άρρωστη κοπέλα, λέει: “Σού την έχομε σα νύφη στολισμένη”. Αν είναι αγόρι: “Τον έχομε σα γαμπρό έτοιμο, κοίτα να είσαι καλή μαζί του”». Στις περιπτώσεις αυτές, μέσα από την δεισιδαιμονική αντίληψη για τις ιδιοτροπίες της προσωποποιημένης ασθένειας, υπαγορεύονται με τη συνδρομή του φόβου οι απαραίτητες φροντίδες για την αντιμετώπισή της, όπως η καθαριότητα, η αποφυγή ρυπογόνων εργασιών στο δωμάτιο του ασθενούς (π.χ. το γνέσιμο του μαλλιού), η απόλυτη ησυχία, η κατάλληλη διατροφή για την ανάρρωσή του κ.λπ.

Προσωποποιούνται, λοιπόν, οι τρεις θανατηφόρες μεταδοτικές ασθένειες: η Πανώλης, η Χολέρα και η Ευλογιά, αλλά και η ιλαρά και το χτικιό (φθίση),²⁶ τις οποίες αποκαλούν ευφημιστικά σε όλη την Ελλάδα: *Ευλογημένες, Καλονόματες, Μελιταριές*. Η τάση ευφημισμού ή κολακευτικού κατονομασμού αφορά και άλλες ασθένειες, όπως για παράδειγμα το γλυκύ (η επιληψία), το καλό σπυρί ή το καλαγκάθι (ο άνθραξ), η γλυκισμένη ή η αμολόγητη (η ευλογιά), η βασιλική αρρώσκια (η φθίση στην Κύπρο).

Οι σχετικές εκφράσεις της ελληνικής γλώσσας αποδίδουν ανθρώπινες ιδιότητες στην προσωποποιημένη αρρώστια, που καταλαμβάνει το ανθρώπινο σώμα ως εξωτερικός εχθρός, όταν είναι ανοχύρωτο και μπορεί να το πιάνει, να το κρατάει, να το τρώει, να το περπατάει.²⁷ Για να το εγκαταλείψει πρέπει να «την τραβήξουν έξω» με τις βεντούζες (το κρύο ή το κακό αίμα) ή το βιζικάντι (ελονοσία). Τη χρυσή την καίνε ή την κόβουν, τις θερμές τις δένουν, τη σπλήνα την καρφώνουν, τον πυρετό τον καίνε, τις καρδαβίτσες (ακροχορδόνες) τις ρίχνουν σε άλλον, στον σεληνιασμό πατούν τον άρρωστο στο στήθος για να βγει το κακό. Ακόμη απορρίπτεται η αρρώστια στο σταυροδρόμι, αναλήβεται (εξαφανίζεται) της Αναλήψεως με μπάνιο στη θάλασσα, καίγεται στις καθαρτήριες φωτιές του άη Γιάννη του Κλήδονα, εξαφανίζεται με την κούνια (αιώρα) στον αέρα. Ακόμη και ο αετός της Καθαροδευτέρας μπορεί να τη σηκώσει ψηλά και να τη σκορπίσει στον αέρα.

Αναζητώντας διαχρονικά αντιστοιχίες των σημαντικών θανατηφόρων νόσων που απασχολούν τους σημερινούς Έλληνες, συναντούμε στον Ησίοδο (*Θεογονία*, 226) προσωποποι-

ημένες, ως γνωστόν, τις αρρώστιες ως τέκνα της Έριδος,²⁸ *Αὐτὰρ Ἔρις στυγερὴ τέκε μὲν Πόνον ἀλγινόνετα, Λήθην τε Λοιμόν τε καὶ Ἄλγεα δακρυόεντα,*

ενώ στο *Έργα και Ημέραι* (102) αναφέρεται ότι τα κακά ξεχύθηκαν από τον πίθο της Πανδώρας.

Νοῦσοι δ’ ἀνθρώποισιν ἐφ’ ἡμέρη, αἱ δ’ ἐπὶ νυκτὶ αὐτόματοι φοιτῶσι, κακὰ θνητοῖσι φέρουσαι.

Και καταλήγει ότι ως «θήλεια δαίμων θα παρίστατο ο λοιμός». πράγμα που μαρτυρεί, εκτός της λέξεως λοιμός, η οποία είναι θηλυκού γένους, και η διά λέξεων γένους θηλυκού ονομασία του λοιμού, ως λοίμη, λοιμώδης νόσος ή φθορά, λοιμική κ.λπ. και στα λατινικά οι λέξεις *pestis, lues, pestilentia*. Η παρουσία της λοιμικής νόσου ως φαντάσματος (δαίμονος), το οποίο περιήρχετο τη νύκτα και σημειώνει τα σπίτια, στα οποία έμελλε να επέλθει η φθορά, απαντά ως δημόδης παράδοση²⁹ ήδη κατά τον 4ο αιώνα μ.Χ.

Στο Βυζάντιο, οι παραδόσεις για τις ασθένειες ως αποτρόπαιες φοβερές μορφές είναι συνήθεις. Ο Προκόπιος, για παράδειγμα, αναφερόμενος σε λοιμό, που ενέσκηψε στα χρόνια του Ιουστινιανού, παραδίδει: «Δαιμόνων φάσματα πολλοίς εις πάσαν ανθρώπου ιδέαν ώφθη, όσοι τε αυτής παραπίπτοιεν, παίεσθαι προς του εντυχόντος ανδρός, όπη παρατύχοι του σώματος, άμα τε το φάσμα εώρων και τη νόσω αυτίκα ηλίσκοντο». Η αναφορά σε σημάδια, σταυρούς από τον 6ο αιώνα και εξής δηλώνουν ότι οι μυθολογικές παραστάσεις, τουλάχιστον για την Πανώλη, διατηρήθηκαν αναλλοίωτες. Η Πανώλης, η φοβερότερη των λοιμωδών μολυσματικών ασθενειών, έχει μυθοποιηθεί και στους άλλους λαούς. Στους σλαβικούς λαούς παριστάνεται ως γυναικεία μορφή, παρθένου ή γριάς (Βουλγαρία), η οποία ερμηνώνει τους τόπους. Οι Αλβανοί την περιγράφουν ως γυναίκα τυφλή.

Κατά τον 17ο αιώνα η Πανώλης παρουσιαζόταν ως γυναίκα, σύμφωνα με τις καταγραμμένες παραδόσεις, στους δρόμους, τ’ αμπέλια και τα σταυροδρόμια και καλούσε τους ανθρώπους. Ο Γάλλος περιηγητής Guys αναφέρει δύο δημόδεις τύπους: *πανούκλα* και *σκορδούλα*. Στην πρώτη, η νόσος ως γριά με μαύρα σπέρνει το θάνατο στα σπίτια που επισκέπτεται. Κατά τη δεύτερη, η πανώλης παρίσταται ως αποτρόπαιο και φοβερό φάντασμα «όπερ μεταβαίνει κατά την νύκτα και σημειοί δι’ ανεξαλείπτου σημείου τας οικίας, εις ας πρόκειται να εισέλθη. Οι γνωρίζοντες το θανατηφόρον τούτο σημείον αναγγέλλουν τον κίνδυνον εις τους δυστυχείς κατοίκους παροτρύνοντες αυτούς, όπως εγκαταλείπουν τας οικίας, μάτην, διότι οι τελευταίοι, μη πιστεύοντες, υφίστανται την τύχην, περί ης είχαν προειδοποιηθή».³⁰

Οι παραδόσεις για τις προσωποποιημένες ασθένειες είναι ιδιαίτερα πολλές από όλο τον ελληνικό χώρο και μια προσεκτική ανάγνωσή τους θα μας οδηγήσει ενδεχομένως σε ορισμένες από τις αιτίες μεταδόσεως και διαδόσεως της νό-

σου. Η ευφημική ονομασία τους *ευλογημένες, καλονόματες, μελιταριές* αποσκοπεί αφενός στο καλόπιασμά τους αφετέρου στην αποφυγή τους εξαιτίας του φόβου που προκαλεί ακόμη και η αναφορά τους. Σήμερα με ανάλογο τρόπο αποφεύγεται η αναφορά με το όνομά τους ασθενειών, οι οποίες θερίζουν τους πληθυσμούς καταρρακώνοντας το σώμα, όπως ο καρκίνος και το έιτζ (το ξορκισμένο, το άκακο, το μακριά ή έξω από δω κ.λπ.). Δεν συμβαίνει το ίδιο με αρρώστιες εξίσου επικίνδυνες και διαδεδομένες, όπως οι καρδιοπάθειες, ο διαβήτης κ.ά. Η σύνδεση των εν λόγω ασθενειών με τη γυναίκα, και ιδιαίτερα τη γριά, έχει σχέση με τη γενικότερη αντίληψη του λαού για τον αρνητικό ρόλο της γυναίκας, που ευρίσκεται σε γεροντική ηλικία.³¹ Η γυναίκα φορέας της ζωής, συνδεδεμένη με τη γονιμότητα και την αναπαραγωγή, αποτελεί στοιχείο θετικό μέχρι την εμμηνοπαυση. Από την ολοκλήρωση του γονιμοποιού κύκλου της και πέρα αντιπροσωπεύει τη φθορά, την καταστροφή της ζωής, μέσα από το ίδιο της το σώμα. Η δυσμορφία που επέρχεται με τη γήρανση, οι ιδιοτροπίες λόγω της αλλαγής του ορμονικού κύκλου αλλά και η άσκηση εξουσίας –είναι γνωστό ότι η γεροντότερη γυναίκα στην παραδοσιακή διευρυμένη οικογένεια είναι πρόσωπο σεβαστό, διοικεί τις υπόλοιπες γυναίκες του σπιτιού– την κάνει πρόσωπο όχι ιδιαίτερα αγαπητό. Έτσι η γριά φορτώνεται με όλες εκείνες τις πράξεις εκτροπής από την «νομιμότητα», όσον αφορά τους κανόνες λειτουργίας μιας μικρής κοινωνίας. Γίνεται προδότρια (Σπιριδάκης, Ο μύθος της γριάς προδότριας), φιλόργυρη, προαγωγός (σε πολλά παραμύθια), στρίγγλα (Παπαδιαμάντης) και, τέλος, όπως εδώ, η προσωποποίηση της συμφοράς ως εικόνα των χειρότερων ασθενειών που δυνάστευσαν την ανθρωπότητα. Σε βιβλίο του 1816 τυπωμένο στη Βιέννη με τον τίτλο *Λοιμολογία ή περί της Πανώλους, προφυλάξεως και εξολοθρεύσεως αυτής, μάλλον εις χρήσιν των ανιάτρων* (αυτών που δεν διαθέτουν γιατρό), γραμμένο από τον Πετράκη Ηπίτη, γιατρό και μέλος του Πανεπιστημίου της Βιέννης αναφέρεται ότι οι άνθρωποι «αφού ηλευθερώθησαν από τα περισσότερα εκ της αμαθείας κακά, εδίωξαν μακράν από αυτούς και πολλές κολλητικές αρρωστίας. Αυτοί δεν πιστεύουν πλέον, ότι η Πανώλης είναι γραία ξεμαλλιασμένη η οποία γυρνάει στα χωριά και κυνηγάει τα θύματά της».

Η χειρουργική ιατρική, πανάρχαια –από την εποχή του Ασκληπιού– θεραπευτική αντίληψη, που επιδιώκει τη θεραπεία με ευχές του ιερέα, προσευχές, ξορκισμούς, καθαρμούς, τάματα, φυλαχτά και διαβάσματα, επίκληση αγίων και δαιμόνων, του θεού και του μαγικού αποτελεί τη μόνη αξιόπιστη κατά τη λαϊκή αντίληψη θεραπεία για τον ασθενή. Ο απλός

4. Λαϊκή φορητή εικόνα του αγίου Χαράλαμπος με την πανώλη στα πόδια του (φωτ. Γ.Ν. Αικατερινίδης).

άνθρωπος δεν εμπιστεύεται τον γιατρό και τα φάρμακά του. Χαρακτηριστικό είναι το παράθεμα από ένα γιατρό, λόγιο και λαογράφο των Πατρών του 19ου αιώνα, τον Χρ. Κορύλλο: Στην Κέρτεζη Καλαβρύτων για την Ευλογία έφεραν τη χάρη «του αγίου Αλεξίου από τη Λαύρα κι εκεί σταμάτησε, δεν ματαξανάρθε». «Κατά τας εν Πάτραις και τοις πέριξ χωρίοις ενσηψάσας επιδημίας της Ευλογίας από του έτους

1872 και εντεύθεν, αφ' ης εποχής ασκώ το του Ιατρού επάγγελμα, παρετήρησα ότι ο λαός μετά δυσκολίας υπεβάλλετο εις τον εμβολιασμόν, εν ώρα δε επιδημίας προσέτρεχε μάλλον εις τα θεία και εις καλοπιάσματα της Ευλογίας, ην επρωσωποποιεί ως γυναίκα. Ούτω δε εις πάσαν γειτονιάν υπήρχε και μία θαυματουργή εικόνα, της Παναγίας ιδίως, ήτις περιεφέρετο από αρρώστου εις άρρωστον, φορτωμένη με διάφορα αφιερώματα (τάματα) οίον δακτυλίδια, σκουλαρίκια, παιδάκια και διάφορα μέλη του σώματος πεποιημένα εξ αργυρού ελάσματος και τα οποία επολλαπλασιάζοντο εις πάσαν επίσκεψιν νέου αρρώστου της θαυματουργού εικόνας ουχί προς ζημίαν του ή της κατόχου. Επειδή δε ο λαός πιστεύει ότι η Ευλογία είναι γυναίκα και θέλει καλόπιασμα, όπως κάθε γυναίκα, την ονομάζει Μελιτάτην, θέτει δε εις το κεφαλόδεμα του πάσχοντος παιδίου ιδίως εις το προσκεφάλαιον των ενηλίκων, διάφορα χρυσά νομίσματα και αργυρά, ως προείρηται, αντικείμενα ή και νομίσματα.. Ίνα δε μη την θυμώσουν, δεν πλύνουν τα λευχίματα του πάσχοντος με ζεστόν, αλλά με κρύον νερόν, για να μην την ζεματίσουν. Επίσης ο πάσχων διατελεί υπό αυστηροτάτην δίαιταν, ως και τυχόν αναρρωνώνων, έως ου σαραντίση, λαμβάνων μόνον φιδέν (ζυμαρικόν) νερόβραστον και ανάλατον. Νοεΐται, ότι υπό τοιαύτην αυστηροτάτην δίαιταν, ολίγοι προφθάνουν να σαραντίσουν. Ενθυμούμαι ατυχή διάκονον παθόντα βαρυτάτης Ευλογίας, και ιαθέντα μεν, θανόντα δε την 37ην ημέραν από της εισβολής της νόσου, διότι η νοσηλεύουσα αυτόν χωρική μήτηρ του δεν επέιθετο να τω χορηγήση ολίγον γάλα τη εμή συμβουλή και τη παρακλήσει του ατυχούς διακόνου, λιμώτοντος, διότι τρεις ημερούλας του έλιπον ακόμη για να σαραντίση».³²

Η παραδοσιακή θεραπευτική, αιτιοκρατική, περιγραφική, μυθοπλαστική, εφευρετική και πρακτική, συνδεδεμένη άρρηκτα με τη μαγεία και τη λατρεία υπερφυσικών δυνάμεων, που επιβουλεύονται την ύπαρξη του ανθρώπου ή τον βοηθούν στη συνέχιση της ζωής –που πάντως απαιτούν από την πλευρά του σεβασμό και θυσίες (νηστεία, προσευχή, αποχή)– αποτελεί ένα σύστημα νοσολογίας και θεραπευτικής. Ένα σύστημα που με επιτυχείς χειρισμούς ή με αποτυχείς ήταν το μόνο που έδωσε στο ανθρώπινο γένος συμπάρσταση στο θέμα των ασθενειών, πολλές από τις οποίες εξακολουθούν να αποτελούν και σήμερα, στον αιώνα της απελπιστικά μεγάλης πληροφόρησης μυστήριο επτασφράγιστο και εχθρό έξωθεν που παλεύει να βγάλει από το σώμα του ο άνθρωπος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Ο Jean Delumeau διερωτάται γιατί υπάρχει μια σιωπή σχετικά με το ζήτημα του φόβου στην ιστοριογραφία και παρατηρεί ότι το αίσθημα του φόβου έχει θεωρηθεί ως κάτι το ντροπιαστικό. Παρατηρεί, για παράδειγμα, ότι ο Montaigne αποδίδει το αίσθημα του πανικού στους μη ευγενείς στρατευμένους (χαρακτηριστική είναι η προσωπικότητα του Δον Κιχώτη σε αντίθεση με αυτή του Σάντο Πάντσα). Με τη γαλλική επανάσταση η σχετική ρητορική δεν διαφοροποιείται, αλλά πλέον οι γενναίοι είναι οι ταπεινής καταγωγής στρατιώτες.

Jean Delumeau, *La peur en Occident (XIVe - XVIIIe siècles)*, Fayard, Παρίσι 1978.

² Όπου υπάρχουν κείμενα ιδιωμιατικά και σε εισαγωγικά παραπέμπουν στο: Γ.Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1975 (ΖΕΛ).

³ Είναι η Γελλώ-Γιλλού, δαμονική προσωποποίηση της μεσογειακής αναιμίας, περ. *Λαογραφική Κύπρος* 15/35 (1985), σ. 1-4.

⁴ Βλ. Αλεξ. Χρ. Οικονομοπούλου, «Η Μαιευτική και η Γυναικολογία στην Αρχαία Ελλάδα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 102 (2007), σ. 49-57, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία για το θέμα και παραπομπή σε ενδιαφέροντα άρθρα της ίδιας και του Χρ. Οικονομοπούλου. Σε προηγούμενη μελέτη των ίδιων με θέμα «Η άπνοια του νεογνού στον τοκετό. Μέθοδοι ανάνηψης από την παραδοσιακή μαμμή επί τουρκοκρατίας», *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών* 1/52 (2005), σ. 70-71, διατυπώνεται ενδιαφέρουσα άποψη για την παρουσία των Μοιρών την τρίτη ημέρα μετά τη γέννηση σε σχέση με τα πρόσωπα τα οποία μετέχουν στον τοκετό και την περιποίηση της λεχώνας και του νεογνού και προσδιορίζουν ως ένα βαθμό τη βιωσιμότητα και την εξέλιξη του.

⁵ Πολίτης, Ν. Γ., «Αι ασθένειαι κατά τους μύθους του ελληνικού λαού», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. Γ΄, εν Αθήναις 1931, σ. 81, 85.

⁶ Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας (στο εξής ΚΛ), αρ. 1378Γ, σ. 164 (Σύρος, 1939, Γ. Ταρσούλη) «Ό,τι θελά πει η τελευταία κείνο ήθελε να γίνει. Νύχτα έρχονταν. Μόνο η μικρομάνα τις έβλεπε» (ΚΛ, αρ. 1479Η΄, σ. 174, Μαντούδι Εύβοιας, 1942, Μ. Ιωαννίδου).

⁷ «Στις τρεις μέρες πό' ρχεται το γάλα (ΚΛ, αρ. 2184, σ. 18. Κάστρο Ηλείας, 1955, Βασ. Κ. Κουρή) έρχονται και οι Μοίρες. «Ό,τι γράψουν οι μοίρες που μυρώνουν, δεν ξεγράφεται. Το πρωί βλέπουν το παιδάκι που είναι η μυτίτσα του καημένη και καταλαβαίνουν που περάσανε οι Μοίρες» (ΚΛ, αρ. 1378Α΄, σ. 195. Γεωργία Ταρσούλη, περ. Πυλίας, 1939).

⁸ ΚΛ, αρ. 2442, σ. 20 (Δαμασκηνιά Βοΐου Κοζάνης, 1962, Αλεξ. Αδαμίδης).

⁹ ΚΛ, αρ. 2008, σ. 40 (Κατούνα Εύβοιας, 1953, Ευστ. Γουρζής).

¹⁰ ΚΛ, αρ. 2152, σ. 66 (Πλαγιά Λέσβου, 1955, Εμμ. Σαρέλλης).

¹¹ Μόλις το 1978 σημειώθηκε το τελευταίο κρούσμα ευλογίας στον κόσμο και σήμερα ο Διεθνής Οργανισμός Υγείας βεβαιώνει ότι δεν υπάρχει πλέον η αρρώστια.

¹² ΚΛ, αρ. 2957, σ. 48 και 154. Βλ. και Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Παρατηρήσεις εις τον λαϊκόν πολιτισμόν των νοτίων Κυκλάδων», *Λαογραφικά*, τόμ. Β΄, Ποικίλα, Αθήναι 1992, σ. 118. Σε παράδοση από τη Θήρα παριστώνται οι ασθένειες προσωποποιημένες. Πρόκειται ειδικότερα για τη νόσο ευλογία που λέγεται και ευλογημένη, για την οποία πιστεύεται ότι προκαλείται από γυναίκες. Οι γυναίκες αυτές «ενσκήψασαί ποτε εις το χωρίον Έξω Γωνίαν, πριν ή εισέλθουν εις αυτό απεκρούσθησαν υπό της Παναγίας και του Αγίου Χαράλάμπους, προστάτου αυτού».

¹³ Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, τ. Α΄, εν Αθήναις 1904, σ. 553, αρ. 905 (πολλαχού) και του ίδιου, «Αι ασθένειαι κατά τους μύθους του ελληνικού λαού», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Γ΄, εν Αθήναις 1931, σ. 19, 29 J.C. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion. A Study in Survivals*, Cambridge 1910, σ. 22.

¹⁴ Πολίτης, *Μελέται...Παραδόσεις*, τ. Α΄, σ. 559, αρ. 916 (Αράχοβα).

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 559-560, αρ. 917. «Άλλοι πάλι λέγουν πως δεν κατοικούν σε παλάτι, παρά πως καθεμία έχει το σπιτάκι της στην άκρη του κόσμου, και πως είναι μακριά το ένα σπιτάκι από τ' άλλο».

¹⁶ ΚΛ, αρ. 1132, σ.141-142 (Μαρία Λιουδάκι, 1937, πρόσφ. Βιθυνίας). «Πώς έκαναν τη μελόπιττα: Παίρνουν μαγιά (προζύμι) και κάνουν μίαν πίτα με αλεύρι, την ψήνουν στο φούρνο και άμα ψηθή την περιχύνε με το μέλι, τη βάζουνε κατόπι πάνω σ' ένα τραπέζι και το τραπέζι το βάζουν πάνω σ' ένα τριδρόμι. Πάει ο παπάς, κάνει παράκληση κατόπι την κόβει η νοικοκυρά και τη μοιράζει στον κόσμο. Από το μέλι της πίτας κάνουν σταυρό στην πόρτα τους».

¹⁷ Η εφαρμογή του ευλογιασμού μείωσε δραστικά τους θανάτους από ευλογία. Κατά τα τέλη του 18ου αιώνα, ο Ed. Jenner δημοσιεύει εργασία για το δαμαλισμό κατά της ευλογίας. Η πρώτη δοκιμή δαμαλισμού έγινε στην Κωνσταντινούπολη. Η νέα μέθοδος εξαπλώθηκε γρήγορα στην Ελλάδα. Αριστ. Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνι-*

κής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη, 1453-1838, Αθήνα 1984, σ. 310 κ.ε.

¹⁸ Πετράκης Κ. Ηπίτης, *Λοιμολογία ή περί της Πανώλους, προφυλάξεως και εξολοθρεύσεως αυτής*, Βιέννη 1816, σ. 41. Οδηγίες για την πανώλη αναφέρει και ο Δημ. Δάρβαρις στο έμμετρο κείμενό του «Κανόνες προφυλακτικοί της υγείας», *Σοφίας Ανάθνασμα*, 1811, 165 κ.ε., όπου συνιστά να καπνίζουν τα δωμάτια με θειάφι ή νίτρο.

¹⁹ Πολίτης, «Αι ασθένειαι...», σ. 81, 85. Περισσότερα βλ. Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία...*, σ. 310 κ.ε.: Ηπίτης, *Λοιμολογία...*

²⁰ *Ακολουθία Αγίου Χαράλάμπους*, Ενετήσιον 1799. Βλ. Δημ. Σ. Λουκάτος, *Συμπληρωματικά του χειμώνα και της άνοιξης*, Αθήνα 1985, σ. 115-117.

²¹ *Ακολουθία του αγίου Χαράλάμπους*, εν Κεφαλληνία 1910, σ. 35. Το συναξάριο του αγίου αποδίδει την ιαματική δύναμη κατά της πανώλους στο λείψάνο του: «ιατρεύει νόσους πολυειδείς των μετά πίστεως και πόθου προσόντων. Εξαιρέτως δε φυλάττει αμολύντους και ανεπηρέαστους από την λοιμικήν νόσον, ήγουν από την πανούκλαν, εκείνους οπού με πόθον και πίστιν αδιάστακτον φέρουν ταύτην την αγίαν κάραν εις τας πόλεις και τας χώρας των, και εις τα οσίπια τους, και με ευλάβειαν την κατασπάζονται, κάμνοντες πρώτον αγιασμόν». Είναι πολυούχος στον Πύργο Ηλείας –όπου και γιορτάζεται επίσημα–, στην Ακράτα Αχαΐας, την Πρέβεζα, τους Παξούς, το Ληξούρι, την Κέα, τον παλιό Τσεσμέ κ.α., αλλά και στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα. Στην Αθήνα υπάρχουν εκκλησίες του στο Πολύγωνο και στα Ιλίσια. Υπάρχουν επίσης και μοναστήρια (Αρκαδία, Φλώρινα, Κορινθία, Εύβοια-Λεύκες κ.α.).

²² *Ακολουθία εορτάσιμος του εν αγίοις πατρός ημών Βησσαρίωνος αρχιεπισκόπου Λαρίσης*, εν Βενετία 1864, σ. 52.

²³ Λουκάτος, *Συμπληρωματικά...*, σ. 115-117.

²⁴ Πρβλ. Πολίτης, *Μελέται... Παραδόσεις*, αρ. 914. G. F. Abbott / B.A. Abbott, *Macedonian folklore*, Cambridge: At the University Press, 1903, σ. 236, 409. Σιλπ. Κυριακίδου, *Ελληνική Λαογραφία*, 1923, σ. 197-198.

²⁵ Αγγλαΐα Παπασπυροπούλου-Μπίμπη, *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 1985, σ. 102.

²⁶ «Το χτικίο είναι γυναίκα που κάθεται και στις τέσσερες αγκωνές της κάμερης, όπου πέθανε χτικιασμένος. Στέκει έτοιμη να πιάσει όποιον εμπή μέσα». Πολίτης, *Μελέται... Παραδόσεις*, τ. Α', σ. 557, αρ. 913 (Το Χτικίο, Άνδρος) Στ. Π. Κιριακίδου], «Χτικίο» (λαογρ.), *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, τόμ. 12, 1931, σ. 990.

²⁷ Γ.Α. Μέγας, «Παραδόσεις περί των ασθενειών του ελληνικού λαού», *Λαογραφία*, τ. Ζ' (1923), σ. 465-520.

²⁸ Ό.π.

²⁹ Γ.Κ. Σπυριδάκης, «Βυζαντινά παραδόσεις», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Β' / 5 (1954-55), σ. 360-363.

³⁰ Στέφ. Δ. Ήμελλος, *Λαογραφικά ειδήσεις παρά τω Γάλλω περιηγητή P. Aug. de Guys*, τόμ. 2, Αθήνα 1992, σ. 202.

³¹ Η θηλυκιά αρρώστια δεν θεραπεύεται εύκολα. «Το πυρό (ερυσίπελας) είναι ζωντανό πράμα και περνάει μόνο με τη φωτιά. Αν τύχη να 'χη κανείς θηλυκό πυρό, τότε ξαναβγαίνει. Με την παραμικρή αφορμή, να σου και παρουσιάζεται. Το σερνικό πυρό, άμα το σταυρώσης, δυό-τρεις φορές, δεν ξαναβγαίνει (Μεθώνη).

³² Κλ χφ. 2268, σ. 767 (Χ. Κορύλλος, Αχαΐα - Ήλις, 1926).

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

BARTELS MAX, *Die Medicin der Natur Iker*.

Ethnologische Beitr ge zur Urgeschichte der Medicin, Leipzig 1893.

ΓΥΜΝΑΣΙΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ (μοναχός), *100 ιατρικαί συνταγαί του καλογήρου Γυμνασίου Λαυριώτου*, εκδ. Παπαδημητρίου, Αθήνα (χ.χ.).

COUTURIER PAULETTE, «Το παιδί και ο λύκος: από την πραγματικότητα στο μύθο», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 214-215.

DELUMEAU JEAN, *La peur en Occident (XIVe - XVIIIe si cles)*, Fayard, Παρίσι 1978.

ΗΠΙΤΗΣ ΠΕΤΡΑΚΗΣ Κ., *Λοιμολογία ή περί της Πανώλους, προφυλάξεως και εξολοθρεύσεως αυτής*, Βιέννη 1816.

GRUTTMANN FELICITAS, *Ein Beitrag zur Kenntnis der Volksmedizin in Sprichw rter, Redensarten und Heilsegen, Arbeiten der deutsch-nordischen Gesellschaft f r Geschichte der Medizin, der Zahnheilkunde und*

der Naturwissenschaft, Greifswald 1939.

LAWSON J. C., *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion. A Study in Survivals*, Cambridge 1910.

ΜΕΓΑΣ Γ. Α., «Παραδόσεις περί των ασθενειών του ελληνικού λαού», *Λαογραφία*, τ. Ζ' (1923), σ. 465-520.

ΜΕΓΑΣ Γ. Α., *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1975.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞ. ΧΡ., «Η Μαιευτική και η Γυναικολογία στην Αρχαία Ελλάδα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 102 (2007), σ. 49-57. ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΜΠΗ ΑΓΛΑΪΑ, *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 1985.

ΠΟΛΙΤΗΣ Ν. Γ., *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις. Μέρος Α'*, Εν Αθήναις 1904.

-, «Αι ασθένειαι κατά τους μύθους του ελληνικού λαού», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. Γ', εν Αθήναις 1931, σ. 64-100.

ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, «Μετρήσεις: Συμβολισμοί και πραγματικότητα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών* 28 (1987-1998), Αθήνα 1999, σ. 5-28.

ΡΗΓΑΤΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, *Η υγεία του παιδιού στη λαϊκή μας παράδοση*, Αθήνα-Γιάννινα 1992.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη, 1453-1838*, Αθήνα 1984.

ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ ΣΕΒΑΣΤΗ, *Η λαϊκή ιατρική της Χίου*, Αθήνα 1993.

The Fear and Panic of Diseases and Their Personification

Aikaterini Polymerou-Kamilaki

Fear and the related notions have an impressive position in the folk proverbs and customs and in the conceptions and beliefs of common people. The lack of fear and, even further, bravery is a characteristic quality of the few and distinguished individuals (heroes, supernatural beings, mainly male but also female), while fear and consequently panic pertains mainly the weak and vulnerable ones. Cowardice, being the offspring of fear, is a typical feature of the psychically impotent person. Fear does not distinguish the strong and brave from the weak and cowards, when they are confronted with a disease, particularly of a contagious one. In fatal diseases and epidemics (plague, cholera, smallpox, scarlet fever etc, personified as unsightly female figures) in particular as well as in turning points of life that are critical for health, such as pregnancy, childbirth or puerperium, fear, in various forms and intensities, becomes the fertile soil from which prejudices, superstitions, magic and magic-religious beliefs and rites spring and grow. For example, pregnant women and puerperae or particularly vulnerable persons used to avoid out of fear any contact with deceased humans (attendance to funeral), to consume certain food or to stay out after sunset.